

ІСТОРИЧНІ НАУКИ**ПРАВОВІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ БУРЖУАЗІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.**

Г.В.Ветрова

(викладач, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статье рассматриваются особенности законодательной политики в торгово-промышленной сфере, анализируются некоторые социальные аспекты формирования буржуазии Екатеринославской и Херсонской губерний Юга Украины во второй половине XIX ст.

The article examines peculiarities of the legislative policy in trade and industry, some social aspects of the bourgeoisie formation in Ekaterinoslav and Kherson provinces in the second half of the XIX-th century.

В сучасних умовах розвитку ринкової економіки актуальності набуває проблема з'ясування тих чинників, які визначають соціальний статус підприємця. У південноукраїнському регіоні з часу його входження до складу Російської імперії формувалися сприятливі умови для заняття підприємницькою діяльністю. Зміцнювалися економічні зв'язки між окремими регіонами імперії, розбудовувалися міста та порти. У зв'язку з цим актуальним є вивчення основних напрямків правового регулювання діяльності підприємств у пореформену добу.

Правові умови формування буржуазії у пореформеній період розглядали Т.І.Лазанська (1), Л.С.Шепелев (2), О.І.Гуржій (3), В.І.Бовикін та ін. (4). Однак деякі аспекти законодавчої політики у торговельно-промисловій сфері потребують подальшого вивчення. Актуальним є дослідження особливостей законодавчого регулювання підприємницької діяльності у другій половині ХІХ ст., зокрема в Катеринославській та Херсонській губерніях Півдня України.

Розвиток капіталізму, помітні зрушення в економіці та торгівлі, що відбувалися у першій половині ХІХ ст., зумовили певні зміни у соціальній структурі тогочасного суспільства. Однією з найважливіших змін було формування буржуазії. Проте в той час коло учасників цього процесу було обмеженим. За підрахунками Т.Лазанської, у 1833 р. підприємці Катеринославської та Херсонської губерній переважно були вихідцями з купецтва (60,2%), другу позицію займали представники міщанства (16,6%), третю – поміщики (10,2%), четверту – селяни (6,5%) (1, 255). За підрахунками І.Бровера, у 1828 р. з 18 промислових підприємств Катеринославщини 16 належали купцям, 2 – дворянам. Власниками 83 з 88 підприємств Херсонщини були представники купецького стану, 5 – дворянського (5, 161, 164). Отже, у першій половині ХІХ ст. найбільшу активність у галузі підприємництва проявляли представники купецької верстви, які мали для цього кошти і доступ до позик у кредитних установах.

Під час реформ 60-70-х років ХІХ ст. для розвитку підприємництва у регіоні склалися більш сприятливі правові умови. Скасування кріпацтва спричинило зміни й у торговельно-промисловій політиці, й у правовому статусі підприємств. 1 січня 1863 р. набуло чинності “Положення про мита за право торгівлі та інших промислів”, а законом від 9 лютого 1865 р. до нього були внесені деякі поправки. Згідно з цими документами всі верстви населення України мали рівні права щодо підприємницької діяльності. Були ліквідовані існуючі до того обмеження у торговельно-промисловій сфері для селян і міщан. “Селянські свідоцтва”, які видавалися з 1824 р. кріпосним селянам на право торговельно-промислової діяльності, відмінялися. Іноземні підприємці зрівнювалися у правах та обов'язках з російськими, за винятком прав на каботажну торгівлю (2, 96-97; 3, 64). Підприємцем міг стати кожен, хто мав можливість придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу (6, 92). Разом з тим, окремі пільги надавалися дворянам, які займалися промисловим підприємництвом. Не оподатковувалися дворянські підприємства в маєтках за місцем прописки власника, млини, олійниці, цегельні, лісопильні та інші підприємства, розташовані за межами міст (7, 67).

Проте принцип безстановості у промислово-торговельній сфері не був доведений до кінця. Оптова та роздрібна торгівля, відкриття фабрик і заводів залишалися переважним правом купців, які мали для цього достатні матеріальні ресурси.

Положення 1865 р. передбачало оплату свідоцтв на право торгівлі чи промислу у відповідності з кількістю робітників, які були зайняті у виробництві, й у залежності від наявності або відсутності на підприємстві машин. Заклади з кількістю робітників більше 16 чол. або з наявністю парового чи водяного двигуна зараховувалися до розряду фабрик, заводів. Попереднє законодавство класифікувало підприємства тільки за типами виробництва (ремесло, фабрика, завод) (8, 71-73).

Оплата усіх видів посвідчень, за винятком свідоцтва купця першої гільдії, відбувалася диференційовано за п'ятьма класами місцевостей. До першого класу входили найбільші торговельні та промислові центри

Петербург і Москва, а також великі морські порти Рига й Одеса. До другого класу належали 23 великих міста імперії із розвинутою торгівлею та промисловістю. Третій клас включав населені пункти повітів, де існувала відносно велика промисловість. До четвертого класу зараховувалися місцевості, де були достатньо розвинуті селянські промисли, торгівля та існував надлишок товарів сільськогосподарського виробництва. До останнього класу входили місцевості, де були малопоширені селянські промисли та промисловість (8, 89-90; 1, 79).

З 1742 р. купецтво було поділено на 3 гільдії, належність до яких визначалася сумою власного капіталу. За указом 1783 р., усі податки, які до того збирались з купців, були скасовані, а замість з них встановлювався особливий “гільдійський збір” у розмірі 1% з капіталу (3; 9). Купці перших двох гільдій мали право відкривати великі фабрики та заводи у межах усїєї імперії, купці третьої гільдії – облаштовувати невеликі фабрики та заводи у межах повіту. За законом 1863 р. число купецьких гільдій скорочувалося до двох. Тепер перша гільдія об’єднувала купців 1-ої та 2-ої колишніх гільдій, а 2-га замінила 3-тю гільдію (4; 2; 10).

У 1873 р. згідно з новими нормами оподаткування в Україні було видано 18 034 промислових гільдійських посвідчень, з них у Херсонській губернії – 3 841 (21,3%), у Катеринославській – 2 041 (11,3%). На Херсонщині було видано 1 692 посвідчення першої гільдії та першого і другого класу місцевостей другої гільдії, які давали право на утримання великих торговельних і промислових підприємств. Це становило 40% таких свідоцтв на території України. Посвідчень на право займатися дрібним та середнім підприємництвом у цій губернії було видано 2 149. Херсонська губернія була першою в Україні за чисельністю виданих гільдійських посвідчень (1, 79). У цілому на Херсонську та Катеринославську губернії припадало більше третини гільдійських посвідчень на підприємництво в усїй Україні.

Важка промисловість на Півдні створювалася на акціонерних засадах. У пореформений період Російська імперія зіткнулася з проблемою недостатньої кількості одноосібних коштів для нагромадження капіталів у промисловості. В такій ситуації стало очевидним, що великі капіталістичні підприємства здатні існувати тільки як об’єднання багатьох співвласників, які являли собою вищу форму асоціації капіталів. Законодавче оформлення їх відбулося 1836 року з опублікуванням “Положення про компанії на акціях”. Цим самим в імперії було введено концесійну систему заснування акціонерних товариств, яка функціонувала до початку ХХ ст. Жодна компанія не могла розпочинати свою діяльність без особливого дозволу уряду. У Європі в цей час існувала реєстраційна системи заснування акціонерних товариств (4).

У 1900 р. на Катеринославщині діяло 84 промислових акціонерних товариства, 50 із яких були засновані за участю іноземного капіталу (11; 12). На Херсонщині в цей час функціонувало 49 промислових акціонерних товариств, 33 з яких було засновано у 90-ті рр. (11; 12). Вагому роль у створенні акціонерних товариств на Херсонщині відігравав іноземний капітал, за участю якого було відкрито 20 підприємств (12).

У другій половині ХІХ ст. відбуваються зміни у правовому становищі представників торговельного підприємництва. За “Положенням про мита за право торгівлі та інших промислів” (1863 р.) відкривати торгові заклади можна було тільки після отримання торгового патенту. Крім цього, торгові та промислові заклади можливо утримувати тільки за наявності так званих “білетів”. До цих закладів відносилися банківські, страхові, маклерські контори, акціонерні товариства та товариства на паях, магазини, лавки, амбари, лісні, кам’яновугільні та інші склади, трактирні заклади (13; 14). У зв’язку зі скороченням купецьких гільдій до двох, торгові патенти, які пізніше отримали назву гільдійських купецьких свідоцтв, розподілялися на два розряди – гільдії. Свідоцтво 1-ої гільдії давало право здійснювати оптову торгівлю російськими і іноземними товарами на всїй території імперії без обмеження суми. Свідоцтво 2-ої гільдії дозволяло займатися роздрібною торгівлею у межах міста і повіту на суму не більше 15 тис. крб. Плата за посвідчення порівняно з 1862 р. знижувалася удвічі (15; 2).

Право на заняття підприємницькою діяльністю мала будь-яка особа, котра мала можливість придбати торговельне свідоцтво. Звільнялися від податкових зборів власники маєтків у сільській місцевості та підприємства селян, розташовані за місцем прописки власника. Ці категорії підприємців могли утримувати склади, лавки, амбари для торгівлі “виробами власного господарства”. Торгівля в містах і товарами не власного виробництва вимагала придбання свідоцтва другої гільдії, або свідоцтва на дрібний торг (16; 8).

У Херсонській губернії торговельна буржуазія переважала над промисловою, що було пов’язано з розвитком Одеси, Миколаєва, Херсона – великих торгових центрів. У 1889 р. з 11 893 підприємств губернії 11 008 займалися торговельною діяльністю, 885 – промисловою (17, 57). Згідно з даними першого загального перепису населення 1897 р., у Херсонській губернії 207 645 осіб вважали торгівлю своїм основним заняттям, ще 3466 осіб займалися торгівлею як другорядним промислом. Отже, 211 111 мешканців губернії були торговцями, що складало 7,7% всього населення (18, ІV, ХІV). У Катеринославській губернії, одній із основних районів розвитку гірничозаводської та металургійної промисловості, торгівлею у 1897 р. займалося всього 79 224 осіб або 3,7% населення (19; 20).

На Півдні розвивалася така форма організації підприємницької діяльності, як торговельні дома.

Регулювання діяльності торговельних домів відбувалося на основі маніфесту Олександра I “Про дарування купецтву нових вигод, відмінностей, переваг і нових способів для поширення та посилення торговельних підприємств”, який опублікували у 1807 р. Згідно з цим документом, встановлювалося два типи торговельних домів – товариства повні й “на вірі” (4). Товариства повні були, як правило, закладами сімейного підприємництва, до складу котрих входило невелике коло близьких людей. Торговельні товариства “на вірі” являли собою вищу форму асоціації капіталів, що була подібною до акціонерно-пайових компаній (21, 12). У випадку банкрутства пайовики, які давали “на віру” свій капітал, були відповідальні тільки за власний внесок, у той же час пайовики повного товариства відповідали за всі його борги своїм майном (22, 11-12).

На початку ХХ ст. у Херсонській губернії функціонувало 174 торговельних домів з 400 по всій Україні, з них 162 підприємства діяло в Одесі, 6 – в Єлизаветграді, 4 – у Миколаєві, по 1 закладу у Херсоні та Ананьєві (12, 294-296, 456-483). На Херсонщину припадало 43,5% великих торговельних фірм всієї України (21, 13). У Катеринославській губернії на початку ХХ ст. діяло 20 торговельних домів, з яких 10 – у Катеринославі, 6 – у Бахмуті, 2 – в Олександрівську, по 1 – у Верхньодніпровську та Луганську (12, 87-91).

Початок 60-х років виявився переломним у розвитку кредитно-банківської системи Російської імперії. У 1860 р. було ліквідовано систему старих напівфеодальних кредитних установ, створено Державний банк. Згідно з російським законодавством, комерційні та міські громадські банки, банківські домів і товариства взаємного кредитування були установами, які сприяли розвитку торгівлі і промисловості. Порядок їх створення та функціонування регулювався кредитним Уставом. У пореформений період склалася система жорсткого правового контролю над грошовим обігом і банками. За законом від 31 травня 1872 р., устами банків і товариств взаємного кредиту, а також зміни до них затверджувалися міністром фінансів (4, 60-61). Банківські установи були зобов'язані публікувати в урядових виданнях відомості про стан своїх рахунків, а також результати річної діяльності. Банки, кредитні товариства та інші установи, які займалися фінансово-кредитними операціями, повинні мати купецькі гільдійські посвідчення.

Банківські домів – звичайні торговельні заклади, які суміщали банківські операції з торгівлею, не підлягали суворій регламентації, не мали схвалених урядом уставів. Вони не повинні звітувати про свою діяльність Міністерству фінансів або Міністерству внутрішніх справ, не підлягали публічній звітності. До кінця 80-х років ХІХ ст. у Росії не існувало спеціального законодавства щодо приватних банківських установ. Їх власники діяли згідно з “Положенням про мита за право торгівлі та інших промислів” і отримували як купці гільдійські посвідчення. За законом від 26 червня 1889 р., Міністерство фінансів отримало право контролювати ті приватні банківські установи, які займалися грою на біржі та спекуляціями. Відповідно до закону від 3 липня 1894 р. засновник банківської контори мав подати заяву на ім'я губернатора або градоначальника з визначенням операцій, якими він буде займатися. У 1895 р. Міністерство фінансів дістало право проводити ревізію банківських установ без запити згоди їх власника (4, 63).

Банківськими справами в регіоні значною мірою займалися євреї та греки, зокрема одеські єврейські банківські домів Рафаловичів, Ефрусі, Ашкеназі тощо.

Певні зміни у правовому статусі підприємців відбулися після ухвалення “Положення про державний промисловий податок” від 8 червня 1898 р., яке вступило у дію з 1 січня 1899 р. Відповідно до цього положення, для заняття підприємницькою діяльністю стало обов'язковим купувати гільдійське посвідчення, достатньо було придбати промислове посвідчення певного розряду. Раніше єдині купецькі посвідчення були розділені на промислові та гільдійські (15, 92).

Період економічного піднесення пореформеної доби характеризувався значним збільшенням чисельності буржуазії у південному регіоні. З 1833 р. до початку ХХ ст. чисельність одноосібних власників торговельно-промислових підприємств у Катеринославській та Херсонській губерніях зросла у 74 рази (з 108 до 8 024 особи) (1; 23). Найбільш активними в економічному будівництві південних губерній виявилися купці та міщани. Наприкінці ХІХ ст. займатися підприємництвом почали представники інших верств населення. У Катеринославській губернії підприємницькою діяльністю активно займалися німецькі колоністи, у Херсонській – багаточисленні іноземні піддані. Потяг до промислового будівництва спостерігався серед селянства й інтелігенції, а підприємницька активність дворянства знизилася.

Отже, в умовах становлення товарного виробництва відбувалось формування та збільшення однієї з найвпливовіших суспільних верств – буржуазії. Ліберальні реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. внесли значні зміни до торговельно-промислового законодавства. “Положення про мита за право торгівлі та інших промислів” від 1 січня 1863 р. та закон від 9 лютого 1865 р. знаменували поворот у відношенні уряду до підприємницької діяльності. Вони встановлювали нові принципи безстановості та рівноправ'я всіх громадян щодо занять торговельною та промисловою діяльністю. Підприємцем міг стати кожен, хто мав посвідчення на право торгівлі чи промислу. В той же час, принцип безстановості у промислово-торговельній сфері не було до кінця втілено у життя. Існували обмеження на зайняття оптовою та роздрібною торгівлею, на відкриття фабрик, заводів. Установи, які займалися фінансово-кредитними операціями, зобов'язані були

мати купецькі гільдійські посвідчення. Тільки наприкінці XIX ст. купецькі привілеї були відділені від права на заняття підприємницькою діяльністю.

1. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999.
2. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: проблемы торгово-промышленной политики. – Л., 1981.
3. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004.
4. История предпринимательства в России / В.И.Бовыкин, М.Л.Гавлин, Л.М.Епифанова и др. – М., 2000. – Кн. 2: Вторая пол. XIX – нач. XX в.
5. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму: В 2 т. – К., 1931. – Т.2.
6. Полный свод законов для купечества. Настольная книга. – СПб., 1873.
7. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Український історичний журнал. – 1996. – №2.
8. Рындинский П.Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России. – М., 1966.
9. Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII – 1861 р.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 2003.
10. Миронов Б.Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – СПб., 1999. – Т.2.
11. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: В 2 т. / Под ред. В.А.Дмитриева – Мамонтова. – СПб., 1905. – Т. 1.
12. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: В 2 т. / Под ред. В.А.Дмитриева – Мамонтова. – СПб., 1905. – Т. 2.
13. Державний архів Херсонської області. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1 (Свідоцтва і патенти на промислові зайняття та утримання трактирів, 1874-1909)
14. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1126 (Циркуляр Міністерства фінансів про мита за право торгівлі. Список купців другої гільдії та статистичні відомості про видані торгівельні свідоцтва, 1866-1867).
15. Гончаров Ю.М. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX в. – М., 1999.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 486. – Оп.4. – Спр. 131-а (Укази його імператорської високоності самодержця Всеросійського).
17. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1889 год (продолжение) // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – Год 23. – № 7, июль.
18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XLYII. Херсонская губерния. – М., 1904.
19. Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, проведенной 28 января 1897 г.: В 2 т. – СПб., 1905. – Т.1.
20. Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, проведенной 28 января 1897 г.: В 2 т. – СПб., 1905. – Т.2.
21. Лазанська Т. Торговельні доми України на межі двох століть (1892-1914 рр.) // Історія України. – 2003. – № 31-32.
22. Свод законов Российской империи. Устав торговый. – Т. XI, Ч. II. – СПб., 1887.
23. Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905-1907 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – №3.